

Cumprimento cun amigo

XULIO CUNS LOUSA*

Estando nunha noite de verán paseando catro ou cinco amigos pola explanada do Campo, mellor dito, pola Praza dos Irmáns García Naveira, charlando sobre cousas relativas a Betanzos, un dos integrantes do grupo, Ignacio Pérez Vázquez, máis coñecido como «BRAIS DA BOUZA», pseudónimo que utilizaba como firma dos seus escritos, dirixíndose a min supoño que pola miña condición de traballar nunha notaría díxome que lle explicara o porque hai fincas que pertencen, segundo a documentación, á parroquia de San Martiño de Tiobre, estando ubicadas á marxe esquerda do río Mandeo, entre elas algunhas que tiñan un serradoiro enriba. Parece que o río debía dividir a parroquia de Tiobre e non traspasalo.

Contesteille que con moito gusto llo explicaría, xa que tal explicación é algo longa e complicada, polo que tiña que escribirla e, cando acabara xa lla entregaría.

Como a aclaración é verdadeiramente complicada, púxenme a ela con calma, xa que tempo tiñamos para consultar libros e xente. Pero un día atópome coa nova de que falecera Brais da Bouza.

Eu non tiña acabada a miña investigación e, polo tanto deixei de investigar.

Un día que, buscando outros papeis, atopei estes, dixen para min: vou inventar dous personaxes, bautízoos como queira e invéntolles unha vida a cada un. Esta historia pódese titular:

Vinganza, desquite e represalia de Don Mende

(Fábula)

Hai moito tempo... tanto que se perde nas brétemas dos anais; nas historias escritas, certas ou non certas; nas crónicas orais, tanto nas verdadeiras como nas que non o son o mesmo que en lendas e fantasías... había en Betanzos dous persoeiros da máis elevada estirpe, liñaxe e avoengo. Eran eles:

Don Flavio Mandeu de Castro-Roade, Marqués dos Caneiros, Señor de Grixalba, Foxado e Vilarraso, que tiña dereito de Presentación en sete parroquias ou freguesías, así como en tódalas capelas dependentes do seu pazo.

E o outro: Don Fabián Mende da Regueira e Reboredo, Conde de Trasanqueros, Señor de Bandoxa, Piñeirolo, Miñatos e Torarou, que tamén tiña dereito de presentación en cinco parroquias, así como en tódalas capelas establecidas nos terreos que eran de seu, mediante plena propiedade ou dereito foral, tanto útil como directo.

Pero do que máis se oufanaban ámbolos dous era do dereito real que posuían, cada un deles, sobre aquel dous ríos que levan como nome o seu apelido. De xeito que tódolos

---

* Xulio Cuns Lousa é autor de diferentes estudos relativos á Historia de Betanzos, e tamén de relatos curtos e obras teatrais... É secretario e asesor do Anuario Brigantino.

peixes, londras e demais animais marítimo-fluviais que se pillaran en cada un dos ríos, había que lle entregar ó señor foreiro respectivo, un tercio ou, como dicían os documentos, a tercia parte.

Os dous ríos Mendo e Mandeo –como agora se lles chama- unificábanse en Betanzos, pero non onde se xuntan hoxe, senón que era xusto no Peirao, nada máis atravesalo Mendo a Pontenova e, unha vez unidos ían, en amor e compañía todo ó longo da estrada que leva á Coruña, hoxe coñecida como Nacional VI, por unha banda, e pola outra cos xuncais chamados de Sarra, onde máis tarde se construíu o parque Pablo Iglesias o Campo de fútbol que logo foi substituído polo Instituto das Mariñas. Ó chegaren os ríos á Magdalena facían un xiro de case noventa graos, cara á Cangrexreira e, a partires de aí xa levaba o mesmo leito que ten hoxe.

Dende que os dous ríos se xuntaban servían como derrego dos bens de don Flavio e don Fabián. Deste xeito os que estaban á esquerda do río eran do Sr. Conde de Trasanqueros e os que había pola parte dereita pertencían ó Sr. Marqués dos Caneiros.

Do que máis se gababa este señor era de ser propietario dos xuncais de Sarra, das terras da Picha e da montería do Mandeo. Por iso se lle oía dicir, cando presumía da súa facenda:

«Sarra, Picha e Mandeu, todo por aquí é meu.» Pero, por riba de todo, amosaba a súa fachenda cando falaba de Sarra. Toda aquela extensión de xunqueira estaba convertida en pesqueiras que, cando as mareas eran vivas, armaba con varas, de xeito que, na preamar, no abalo, entraban os peixes por riba das varas e cando baixaba a marea, no devalo, quedaban presos, moitos deles, nesas mesmas rellas de varas. Escollía os mellores para si e, co resto, facía regalos ou ían de esmola para xentes menesterosas ou entidades de beneficencia ou caridade.

Isto foi así durante anos e anos, xa que, cando morría don Flavio, xa había outro don Flavio que herdara as terras e mailos títulos. E cando morría don Fabián xa estaba agardando outro, co mesmo nome, para ostentar títulos e prebendas.

Como os nomes destes señores sempre eran os mesmos, Flavio e Fabián e, ademais, eran tan semellantes, física e animicamente entre si, a xente deu en chamarlles polo apelido e, desta maneira un era don Mendo e o outro don Mandeo que, como non tiñan nada que facer, pasaban a tarde enteira nunha sociedade recreativa desas de sempre, chamada Liceo, onde, cada un deles, tiña o seu faladoiro ou, como dicían enfaticamente, «tertulia». Así foi que a *vox populi* inventou un cantar que se deu a coñecer no antroido, que dicía:

Se queres ver a don Mendo
ou falar con don Mandeo
non che queda máis remedio
que pasar polo Liceo.

Cada un deles, no seu parladoiro, poñía a «pan pedir» ó outro e os do coro respectivo, ríanlle as gracias, aínda que non tivera ningunha.

O Sr. Marqués, como tiña título de categoría superior ó do seu rival, presumía diso e dicía que don Fabián non era máis que Conde, pero que había terminar en «Condenado». Tamén tiña fachenda co capital, xa que valían moito máis as súas pesqueiras de Sarra que tódalas terras de don «Babián». O Conde moitas noites non durmía pensando en como tería que facer para vingarse do maldito Marqués.

Un día chamou á casa do señor Conde de Trasanquelos un señor que dixo ser enxeñeiro de ferrocarrís e que traía unha carta de presentación dun parente de don Fabián. Recibiuno o señor Conde, poñéndose á súa disposición para todo canto estivera na súa man e, de momento, xa o invitou a xantar, detalle que agradeceu o enxeñeiro. Ofreceulle a súa casa, cousa que non aceptou o forasteiro, xa que non sabía canto tempo tería que botar nesta cidade, posto que a súa encomenda era face-los planos para o ferrocarril de Betanzos a Ferrol.

-Entón, ¿cando poderemos ir en tren a Ferrol? -preguntou o Sr. Conde.

-Non podo dicirillo porque as obras han durar anos.

-¿Anos? ¿E logo hai dificultades?

-Moitas, producidas pola configuración do terreo. Deixando todo tal como está agora, sen modificar, habería que construír unha ponte enorme; tan grande que vadeara o río e toda esa zona de xunqueira que hai entre o barrio que chaman da Magdalena e o costento ou pendente que baixa da zona por onde circula a estrada que conduce a Ferrol. O custo desa obra sería enorme, fabuloso e levaría o prexuízo engadido de que o tren non podería deterse en Betanzos, xa que pasaría case por derriba da cidade.

-Entón, ¿como van facer?

-Será moito mais doado e menos custoso cambia-lo curso do río e trae-la vía case por onde agora vai el.

-¿E como se vai facer iso?

-Non é moi dificultoso. No lugar que chaman o Penso, onde o río Mandeo torce ou vira en forma de cóbado ata chegar a atoparse co Mendo na Ponte Nova, abriremos unha canle ou canal recto, por esas xunqueiras que chaman de Sarra, ata topar outra vez a canle actual, fronte a unha fonte nomeada da Cangrexeira. Mandaremos por aí a auga dos dous ríos, xa que o Mendo discorrerá dende a Ponte Nova, pola actual canle do Mandeo, ata o punto no que se atoparán os dous, na apertura do novo canal.

Don Fabián Mende-Regueira e Reboredo quedou un anaco meditativo, tras da perorata do enxeñeiro. Este sorbía o resto do café que lle quedara na cunca e, tras de acabala, pillou a copa de coñac francés de boa marca, para bota-lo primeiro grolo. De contado sacou o puro habano do seu envase, acendeuno con calma e, pechando os ollos, aspirou a primeira fumarela daquela verdadeira «perla do Caribe».

-Moi ben -dixo o Sr. Conde, removéndose na súa butaca.

-¿E iso que vostede explicou, xa se vai facer de contado?

-Non -contestou o enxeñeiro-, Hai que estudialo ben, analiza-los terreos, logo facer expropiacións, realiza-los presupostos e moitas cousas máis . Dende logo, neste século que estamos é difícil que comecen as obras.

Ó Sr. Conde de Trasanquelos alumeóuselle a cabeza. Aquelas obras que ían realizar aquí para que o tren chegara a Ferrol, ían cambiar algunhas cousas en Betanzos e, precisamente na zona dos xuncais de Sarra, tan apreciados polo seu «querido inimigo», o señor Marqués dos Caneiros, xa que o río que forman Mendo e Mandeo dende o lugar da Ponte Nova ata chegar á Fonte da Cangrexeira, servía de límite ás terras dos dous rivais e, ó mesmo tempo as parroquias de San Martiño de Tiobre, a onde pertencía Sarra, e de San Pedro das Viñas, a onde correspondían as propiedades do Sr. Conde de Trasanquelos.

Pero, se ó tal río se lle cambiaba o seu curso, os xuncais de Sarra quedarían, na súa maioría, á esquerda del, o que, mirado de certo xeito, terían tamén que cambiar de parroquia e máis de propietario... se o Sr. Marques se aviña (¿?).

A finais de ano a Sociedade Liceo Recreativo de Artesanos (o de artesanos era un dicir) celebrou xunta xeral, xa que, preceptivamente, había que cambia-la directiva. Así que cesaba o Sr. Marqués como presidente e tódolos socios agardaban que, como de costume, se presentara á reelección, e que tivera como contrincante, igual que sempre, ó Sr. Conde de Trasanquelos. Pero este non se presentou. O resto dos socios ficou pasmado, posto que se lles privaba da espectacular loita entre os dous aristócratas, á que non faltaba ningún socio, para presencia-los «cumpridos» que respectivamente se dedicaban. Iso si, con palabras moi cultas, ampulosas e rebuscadas.

Entón lograron convencer a un avogado que, había pouco tempo, abrira bufete na cidade, quen aceptou, máis que nada, para poder lucir, diante de tanta e distinguida xente, o seu verbo florido e a súa retórica oratoria.

Cando os dous candidatos pasaron a expoñer as directrices e proxectos que pretendían levar a cabo ó longo do seu mandato, aquel que saíra elixido, comezaron os comentarios e, de cando en cando, aplausos para cada un dos aspirantes, podéndose calcular, a *grosso modo*, que as forzas estaban moi equilibradas e repartidas. Cada vez que solicitou a palabra don Fabián Mende-Regueira e Reboredo, foi para apoia-las teses defendidas polo -ata aquel intre- seu inimigo natural, o Sr. Marques dos Caneiros, quen, ó tal oír, amosaba na súa faciana un aceno de estupor e incredulidade.

Unha vez chegada a hora da votación, procedeuse á mesma mediante o sistema nominal, ou sexa que ían chamando ós socios pola orde en que figuraban no libro correspondente e os nominados, se estaban na sala, erguíanse, achegábanse á mesa e entregaban a súa papeleta. Cando se chamou a don Fabián Mende-Regueira e Reboredo, Conde de Trasanquelos, non respondeu e tódolos presentes viraron a cabeza cara ó lugar onde estivera. O seu amigo, Procurador dos Tribunais, don Clodio Fernández, que ocupaba unha cadeira contigua, ergueuse e fixo constar que o señor requirido acababa de levantarse para unha urxencia, xa que tiña a necesidade de facer augas menores.

O que presidía a mesa da votación preguntou que se facía co voto do Sr. Conde: se se lle permitía votar cando volvera ou se lle daba por ausente. Todos opinaron que se lle permitira votar ó seu regreso.

Acabouse a votación antes de voltar o Conde e o presidente da mesa volveu a preguntar se podía ir procedendo ó escrutinio dos votos emitidos ou agardaban o regreso do señor que faltaba. A xente estivo de acordo en que se fora facendo o reconto dos votos. Virouse a urna e os dous socios nomeados para escruta-los votos puxéronse a facelo. Chegou o Sr. Conde e o presidente preguntoulle polo seu voto. Deullo don Fabián ó presidente, quen o introduciu na urna. Os contadores acabaron o seu labor e declararon que había un empate. Ó Marqués viróuselle a cor, xa que se decatou que faltaba por contar o voto do seu inimigo, que dirimiría aquel empate en favor do seu opoñente. Cando sacaron o voto da urna o presidente da mesa leu o que dicía: Don Flavio Mandeo de Castro-Roade, Marqués dos Caneiros.

O gañador foi onda o Sr. Conde e deulle unha aperta. Aquel abrazo era a firma que concluía cunha antiga xenreira e comezaba unha amizade que prometía ser tan longa coma a vida deles os dous.

A partir daquela data case tódolos días se lles vía xuntos ós dous próceres. Tomaban café no mesmo velador e integraban a mesma tertulia no Liceo. A musa popular discorreu outra copla para celebra-la paz que firmaran ámbolos dous, que dicía:

Firmaron a paz os nobres,
se o pacto non é ficticio,
Pois se algún deles non cumpre
en vez de paz é armisticio.

Polo que se ve a xente, ou cando menos o copleiro, non confiaba moito na palabra dos nobres cabaleiros, inda que eles daban a impresión de que a súa amizade ía, cada vez, a máis.

Un bo día en que a tertulia se desfixo cedo e quedaron solos os dous aristócratas, o Sr. Conde de Trasanuelos sacou a colación algún dos moitos preitos que sostiveron ambos:

-Si -dixo o Sr, Marqués-, Pero recordarás que todos eles foron gañados por min.

-Si, que é certo,

-Claro, porque a razón estaba da miña parte.

-Ou tiñas mellor valedor...

Pasado algún tempo sen que a nova amizade tivera ningunha entrequedencia, o Conde Trasanuelos -don Mendo para a xente do pobo- foi preparando o terreo para que don Mando, Marqués dos Caneiros, accedera a firmar con el un documento no que se clarexaran, dunha vez para sempre, os límites das propiedades dos dous patricios máis relevantes da cidade.

Sen presas, apuros nin urxencias, deixando pasar grandes espazos de tempo sen tocalo tema, de cando en cando faláballo ó seu novo amigo daquel asunto do derrego das terras.

Pero cando se enterou polo seu amigo enxeñeiro de que pronto ían iniciarse as obras preparatorias para leva-lo tren ata Ferrol, xa empezou a insistir con máis frecuencia na necesidade de asina-lo documento. O Sr. Marques asentiu e puxeron un día para ir ó notario. Chegados alí explicáronlle ó fedatario o que querían, que era delimitar ben as terras de ámbolos dous, cousa que xa estaba moi clara, posto que o derrego eran os ríos, o Sr. Conde de Trasanuelos deu unha palmada na fronte e dixo:

-Sería conveniente estipular que se houbera algunha modificación, no curso dos ríos por calquera circunstancia completamente allea ós propietarios das herdanzas ou predios, como poden ser obras ou construcións públicas, por exemplo un peirao, un medio de comunicación ou calquera outra que supoña un beneficio ou utilidade para a comunidade, non se podería facer reclamación de ningunha clase entre as partes, e que seguirán sendo os ríos a extrema que derregue as propiedades dos contratantes.

-Pois si que se pode poñer, se ámbolos dous prestan o consentimento -dixo o notario, mirando de xeito interrogante ó Sr. Marqués dos Caneiros.

-Claro que si -dixo este-. Iso tanto vale para un coma para o outro.

Ós poucos días firmouse o documento e de alí a uns meses comezaron as expropiacións previas ás obras do ferrocarril a Ferrol . Ó Sr. Marqués dos Caneiros expropiáronlle en Sarra unha franxa de xuncal, que vai onde logo se construíu a Ponte da Vía ata onde acaba o brazo de río que chega á Fonte da Cangrexeira, e, unha vez que lle deron a profundidade conveniente, comezaron os dous ríos, Mendo e Mando, a pasar por alí, xuntos os dous, nun só, para sempre.

Ó chega-la primeira marea viva, unha vez terminadas tódalas obras, don Flavio Mando e Castro-Boade foi cos seus vasalos (perdón) cos seus empregados e xornaleiros, a colocar as varas nos xuncais de Sarra, que de sempre foran as súas pesqueiras, pero atopouse con don Fabián Mende-Regueira e Reboredo, que o agardaba na compañía do notario, por el

requirido para impedirle o que quería facer, posto que aquelas xunqueiras, por causas alleas ós anteriores e posteriores propietarios, cambiaron de situación, con relación ó río ou ríos que lles servían de lindeiros, cambiando incluso de parroquia, xa que se atopan agora á esquerda dos referidos ríos Mendo e Mandeo, conforme ó estipulado en escritura pública, pertencendo agora ó Sr. Conde de Trasanquelos.

No ano seguinte a este suceso, polo tempo do antroido, saíron dúas comparsas que cantaban, nos seus mal fraguados versos, a fábula que queda escrita, pretendendo con eles dar sentenza ou aforismo ó feito xa fabulado. A primeira que atopamos ía cantando:

O mesmo que en Tordesillas
aló no século quince,
baixo a bendición papal,
firmaron un documento,
para reparti-lo mundo
os rexedores de España
e o rei Xoán de Portugal,
don Mendo e máis don Mandeo
repartíronse Betanzos
perante a fe notarial,
sen encomendarse a Deus,
sen facer pauto co Demo
nin pensar se o que facían,
no decurso dalgún tempo
sairía ben ou mal.

A segunda era máis breve:

Non te fíes de ninguén
anque sexa da nobreza,
a confianza e a fe
non hai home que a mereza:
Se o corazón o ten ben
pode perde-la cabeza.